

РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ, ФИЛОЛОГИИ, КУЛЬТУРЫ

JOURNAL OF HISTORICAL, PHILOLOGICAL
AND CULTURAL STUDIES

ЖУРНАЛ ИЗДАЕТСЯ ПОД РУКОВОДСТВОМ
ОТДЕЛЕНИЯ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК РАН

3 (33)

Июль—Август—Сентябрь

Журнал выходит четыре раза в год

ОСНОВАН в 1994 г.

МОСКВА—МАГНИТОГОРСК—НОВОСИБИРСК
2011

Журнал издается в сотрудничестве с Институтом археологии РАН,
Институтом археологии и этнографии СО РАН
и Магнитогорским государственным университетом

Редакционный совет

член-корр. РАН *Р. М. Мунчаев* (председатель)

член-корр. РАН *Х. А. Амирханов*, член-корр. РАН *П. Г. Гайдуков*,
академик РАН *А. П. Деревянко*, член-корр. РАН *С. П. Карпов*,
член-корр. РАН *Г. А. Кошеленко*,
член-корр. НАН Украины *С. Д. Крыжицкий*, член-корр. РАН *Н. А. Макаров*,
д.и.н. *Ю. М. Могаричев*,
академик РАН *В. И. Молодин*, д.и.н. *Э. Д. Фролов*

Редакционная коллегия

д.и.н. *М. Г. Абрамзон* (главный редактор)

к.и.н. *В. А. Гаиров*, д.п.н. *О. В. Гневэк*,
д.и.н. *В. Д. Кузнецов* (зам. главного редактора),
к.и.н. *С. В. Мокроусов* (зам. главного редактора),
д.и.н. *И. В. Октябрьская* (зам. главного редактора),
д.и.н. *И. Е. Суриков*, д.п.н. *З. М. Уметбаев*, д.филол.н. *С. Г. Шулежкова*,
к.и.н. *Л. И. Киреева* (ответственный секретарь)

Заведующая редакцией *Ю. А. Федина*

Editorial Board:

M. G. Abramzon (Editor-in-Chief),

V. A. Gaibov, O. V. Gnevek, L. I. Kireyeva, V. D. Kuznetsov, S. V. Mokrousov,
I. V. Oktyabrskaya, S. G. Shulezhkova, I. E. Surikov, Z. M. Umetbayev.

Head of the Editorial Office *Yu. A. Fedina*

© Российская академия наук, 2011
© Магнитогорский государственный университет, 2011
© Редакция журнала
«Проблемы истории, филологии, культуры»
(составитель), 2011

© 2011

Н. Б. Ивановић

ТИПИЧАН ГРАМАТИЧКИ КОНТЕКСТ РЕЧИ И ЊЕГОВА ОБРАДА У ЛЕКСИКОГРАФСКОЈ ПРАКСИ (НА МАТЕРИЈАЛУ ИЗ РЕЧНИКА СРПСКОХРВАТСКОГ КЊИЖЕВНОГ И НАРОДНОГ ЈЕЗИКА САНУ)*

В работе представлено понятие типического грамматического контекста слова как формы актуального грамматического употребления лексем в сербском языке. Лингвистическое описание типического грамматического контекста слова достигается методом идентификаций её контекстуально-грамматического употребления, который является одним из методов обработки лексики в Большом толковом словаре сербско-хорватского литературного и народного языка Сербской Академии наук.

Ключевые слова: толковый словарь, лексикографический метаязык, грамматические категории, семантико-прагматический анализ, контекстуально-грамматическое употребление слова.

1. Увод

1.1. Рад је посвећен питању парадигматичности у лексичко-граматичкој структури српског језика, као и методама обележавања и истицања ове појаве у описном речнику. Заснива се на анализи типичног граматичког контекста речи, који се лексикографски обрађује и представља у 18 објављених томова *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*.

1.2. Лексеме или њихова појединачна значења чија се типична граматичка употреба у Речнику САНУ дефинише метајезичким изразима са компонентом **обично** (нпр. *обично у једини/множини; обично безлично; обично у инструменталу; обично у одр. виду* и сл.) ексцерпирани су у засебан корпус. На основу овог корпуса, вршени су даљи опис и класификација типичног граматичког контекста у оквирима језичког система.

Циљ истраживања лежи у испитивању веза између граматичке и семантичке структуре лексикона, као и опису метода дефинисања ових веза у описној лексикографији.

2. Дефинисање типичног граматичког контекста речи у Речнику САНУ.

2.1. У типологији лексикографских поступака обраде лексице у универзуму савремених описних речника српског језика, какав је и Речник САНУ, значајно место заузима метод *идентификације контекстуално-граматичке употребљивости* лексеме. Овим методом се, у лексикографској пракси, дефинишу стварне могућности граматичке употребе појединих лексема, које су зависне од елемената њихове семантичке структуре. Другим речима, идентификацијом контекстуално-граматичке употребљивости лексеме у описном речнику се скреће пажња на разлику између речи као хипотетичке јединице граматичког система, која је под-

Ивановић Ненад — магистр филолошких наука, истраживач-сотрудник Института српског језика САНУ (г. Белград, Србија). Е-mail: nenad.ivanovic@isj.sanu.ac.rs; nesoni779@gmail.com

*Рад је настао у оквиру пројекта Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (бр. 148005) Института за српски језик САНУ, који у целини финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

ложна свим променама своје граматичке парадигме; и речи као стварне јединице граматичког система, чији је граматички контекст зависан од њених семантичких ограничења.

Тако, нпр., дефиниција придева **музни, -а, -о** у Речнику САНУ гласи: „(обично у женском роду) *који се музе, који даје млеко (о крави, кози, овци, о говечету или браву уопште)*“. Као што је из примера видљиво, променљивост придева кроз облике сва три рода, која је дата у одредници, сужена је метајезичким изразом „обично у женском роду“, који се користи као идентификатор актуелне граматичке употребе лексеме *музни* у квалификацији именица женског рода. Или: једна од дефиниција глагола **мирисати** у овом речнику гласи: „(обично у негацији) *осећати наклоност, симпатију према некоме, трпети, подносити неког*“ — при чему се метајезичким изразом „обично у негацији“ упућује на фигуративно значење глагола *мирисати* у контексту описивања међуљудских односа, што мотивише и његову типичну негирану употребу (као у примеру: „Одавно ја њу не миришем“).

2.2. Идентификација контекстуално-граматичке употребљивости лексеме у описном речнику представља важан поступак дефинисања речи, којим се сужава контекст њихове језичке употребе, а оне саме прецизније дефинишу. Као што је из наведених примера видљиво, обележавање типичног граматичког контекста одвија се у засебном делу лексикографске дефиниције, и то уз помоћ метајезичких израза у којима обавезни део чини компонента **обично**; док варијабилни део садржи обележје граматичке категорије одреднице (једнина / множина, одређеност / неодређеност, генитив / акузатив / вокатив и сл.).

Због своје неутралне вредности, **обично** је квалификатор граматичког контекста који се најчешће користи у лексикографској пракси, мада се овај контекст у описном речнику може прецизирати и другим изразима: **често, ретко, само, понекад** (нпр. „обично зб.“; „често безл.“; „ретко у неодр. виду“; „понекад у мн.“ и сл.).

2.3. У дефинисању типичног граматичког контекста речи уз помоћ метајезичких израза са компонентом **обично** у Речнику САНУ дају се следећа основна три типа граматичких информација:

2.3.1. **Морфолошки тип информација**, који садржи квалификацију типичних граматичких категорија појединих речи (нпр. *обично у мн., обично безл.*).

2.3.2. **Прагматички тип информација**, који садржи квалификацију типичне употребе речи речи у граматичком контексту (нпр. *обично одрично, обично поновљено*).

2.3.3. **Синтаксички тип информација**, који садржи опис типичних конструкција у којима се јавља дата реч (нпр. *обично у изразу, обично у обрту*).

2.4. У делу који следи, представићемо квалификацију типичног граматичког контекста речи у Речнику САНУ кроз **морфолошки тип информација** које су у њему заступљене.

3. **Морфолошки тип типичног граматичког контекста речи, који је у великом описном Речнику САНУ везан за употребу метајезичких израза са компонентом обично, везује се за лексикографску обраду следећих граматичких класа: именица, придева и глагола.**

3.1. Код **именица**, изразом **обично** у речнику се упућује на њихову типичну употребу у семантичким дискурсима која захтевају морфолошке категорије:

- 3.1.1. *Броја*: („обично (у) множини“), и
 3.1.2. *Падежа*: („обично у генитиву / акузативу / вокативу“).
- 3.2. Код **придева**, изразом **обично** у речнику се упућује на њихову типичну употребу у семантичким дискурсима који захтевају морфолошке категорије:
 3.2.1. *Рода*: („обично у ж. роду“), и
 3.2.2. *Вида*: („обично одр.“).
- 3.3. Код **глагола**, изразом **обично** у речнику се упућује на њихову типичну употребу у семантичким дискурсима који захтевају морфолошке категорије:
 3.3.1. *Гл. времена*: („обично у презенту“, „обично у футуру“).
 3.3.2. *Гл. начина*: („обично у императиву“).
- 3.4. У наставку рада ћемо представити лексикографску обраду морфолошког типа типичног граматичког контекста **класе именица** у српском језику. Због ограниченог простора, грађа за сваку анализирану појаву биће сведена на мали број репрезентативних примера.

4. *Морфолошки тип типичног граматичког контекста именица и његова обрада у Речнику САНУ*

4.1. **Категорија броја**. Судаћи према прикупљеној грађи, до издвајања типичног граматичког контекста везаног за категорију броја у Речнику САНУ долази у следећим случајевима:

4.1.1. При лексикографском представљању **конкретних појмова, који се у природи појављују у пару, већем броју; или означавају процесе односно појаве које се периодично, тј. учестало понављају**. Тако се, на пример, именица **кљова** у Речнику САНУ дефинише на следећи начин: (обично мн.) *јаче развијени, велики, дуги зуб код неких сисара, обично свинут при врху*; именица **жмарац** као: (обично у мн.) *осећај у телу сличан боцањању изазван извесним физиолошким поремећајима, температурним променама или повишеном емоцијом, језа, дрхтавица, дрхтај* и сл.

4.1.2. Ређе се јављају случајеви лексикографске обраде појмова који представљају **колективе: групе особа или народе**. Тако се, на пример, именица **Индоевропљанин** дефинише на следећи начин: (обично у мн. Индоевропљани) *припадник породице народа чији су се језици развили из заједничког, индоевропског прајезика, а чине је готово сви народи Европе и југозападне Азије*; а именица **командос** као: (обично у мн.) (енгл. commando) *припадник привремених тактичких формација (првобитно британских јединица) припремљених за герилско ратовање*, и сл.

4.1.3. Овај тип граматичке квалификације јавља се и при лексикографској обради **термина из различитих области науке и струке**, који својом појавом имплицирају појаву множине (нпр. *декстрин, изобара, изотоп* и сл.). **Примери: ген** (обично мн. гени) *хипотетични зачетак наслеђа који се према неким теоријама налази у хромозомима полних ћелија*; **капилар** (обично у мн.) *најужји крвни суд, који повезује огранке артерија и вена* и сл.

4.1.4. Коначно, до издвајања типичног граматичког контекста множине у Речнику САНУ долази и при дефинисању **окамењених израза**. Тако се, нпр., именица **анђел-двор** дефинише као: (обично у мн.) *песн. диван, велелепан двор* (уз пример који потврђује њену окамењену употребу у контексту народне поезије: „Гдје су твоји **анђел-двори**, | Гдје живота луч ти гори“), и сл.

Поред целих лексема, метајезичким изразима са компонентом *обично* у Речнику САНУ се квалификују и појединачна множинска значења, која стоје у семантичкој опозицији према основном значењу обрађиваних именица. У овим случајевима, множински облик именице у речнику се локализује у засебну семантичку тачку. Као опис поменутог процеса могу се издвојити следећи случајеви:

4.1.5. **Одвајање мотивисано метафором или метонимијом:** У појединим случајевима лексикографске обраде, запажа се везивање типичног граматичког контекста за засебно значење, које је метафорички или метонимијски одвојено од основног значења. Тако се, на пример, именица **бљувотина** у основном значењу у Речнику САНУ дефинише као: *оно што се избљује, избаци из желуца при повраћању*; а у секундарном као: (обично у мн.) *фиг. оно што изазива осећај или осећање гађења (ружне речи, псовке, увредљиви поступци и др.)* (где је типична употреба множине индукована метафором); док се именица **древност**, у основном значењу дефинисана као: *старо доба, давнина, старина*; у секундарном значењу дефинише као: (обично мн.) *стара културна тековина, старина, стари споменик и сл.* (где је множински контекст значења именице индукован метонимијом).

4.1.6. **Одвајање мотивисано полисемијом:** У овом типу случајева, израз *обично у множини* такође служи као маркер издвајања секундарног, множинског значења именице у засебну тачку. Секундарно значење именице је при том најчешће мотивисано антропонимизацијом основног. Тако се, на пример, именица **маса**, у основном значењу дефинисана као *неодређена целина коју чини велики број лица на окупу, велика група људи, свет, гомила*; у једном од секундарних значења дефинише као: (обично у мн.) *основни, већински део становништва, пук, народ* (уз пример: „Расправља се како ... дјеловати на маса“); док се именица **јамица**, примарно дефинисана као *дем. од јама*, секундарно дефинише као: (обично у мн.) *мало удубљење, рупица на бради, образу или слепоочници (која се опажа обично при осмеху)*, и сл.

4.2. **Категорија падежа.** Судаћи према прикупљеној грађи и њеној лексикографској обради, типична граматичка употреба именица у косим падежима мотивисана је одређеним семантичким факторима. Поменути фактори су дефинисани синтаксом падежа у којима се дате именице налазе.

4.2.1. Семантичко окружење које мотивише типичну употребу именица у **генитиву без предлога** одређено је контекстом назива за различите врсте дечијих игара. Тако се, на пример, именица **јарац**, која је у основном значењу у Речнику САНУ дефинисана као: *зоол. мужјак козе Сарег*; у једном од секундарних значења дефинише на следећи начин: (обично у ген. јд.) *врста дечачке игре* (уп. пр.: „Које игре знате? — ... Знам ... **јарца**, или јакања“); док се именица **лончић**, која се у основном значењу дефинише као *дем. од лонац*; у једном од секундарних значења одређује као: (обично у ген.) *покр. дечија игра у којој су главни учесници девојчице, девојке* (уп. пр.: „Млађи се мушкарци играју лопте, девојке **лончића**“), и сл. Поменути тип генитива се у сербокроатистичким граматицама најчешће карактерише као „генитив игре“¹.

¹ «Старији граматичари <...> Даничић и Миклошић уз генитиве осталих врста наводили [су] и тзв. генитив игре, који допуњује именицу игра, глагол играти и њима сличне именице и глаголе» [Стевановић 1974: 209].

4.2.2. Семантичко окружење које мотивише типичну употребу именица у **вокативу** одређено је контекстом емфатичког обраћања, који подразумева персонификацију основног значења именице, чиме се наглашава благонаклон став говорника према саговорнику [Пипер 1997: 33]. Тако се, на пример, именица **војска**, која је у основном значењу у Речнику САНУ дефинисана као: *целокупна војна сила једне државе*; у једном од секундарних значења дефинише као: *људи, народ; човек (обично у вок.)* (уп. пр.: „Стој, **војско**, не дај се! – опоменуо ме је лекар, срдечно и присно“); док се именица **кућа**, са основним значењем: *грађевински објект, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу*; у једном од секундарних значења дефинише као: (обично у вок.) *назив од миља (обично у обраћању мајке детету, често са атрибутом моја)* (уп. пр.: „Мати! викну славим гласом. – Шта је, **кућо** моја? – притрчи забринута мати“), и сл.

4.2.3. Семантичко окружење које мотивише типичну употребу именица у **падежу са предлогом (акузативу, инструменталу или локативу)** реализује се у зависности од значења падежних синтагми у којима се дате именице налазе. У анализираним примерима издвајају се типични контексти употребе:

а) акузатива са предлогом у, нпр. код именице **невреме**, која се у осн. значењу дефинише као: *рђаве временске прилике, рђаво време (у метеоролошком смислу)*; а у секундарном, апстрактном значењу као: (обично у ак. с предлогом „у“) *неповољно, непогодно, незгодно, неодговарајуће време, недоба*; уп. пр.: „Они се у **невреме** растају“;

б) инструментала с предлогом с(а), нпр. код именице **нагласак**, која се у осн. значењу дефинише као: *истицање најчешће једног слога у речи*; а у секундарном значењу као: (обично у INSTR. с предлогом с(а) уз глаголе говорења) *посебно, нарочито истицање, наглашавање чега (онога што се казује)*; уп. пр.: „Објасните људима, да се све ово обави без иједне речи – **са нагласком** је изговарао командир“;

в) локатива са предлогом у, нпр. код именице **љубав**, која се у осн. значењу дефинише као: *осећање велике наклоности, нежности према некоме*; а у секундарном значењу као: (обично у лок. „у љубави“, као глаголска допуна) *добри међусобни односи, пријатељство, слога*; уп. пр.: „Милоје Петровић, и <...> Петар Добрињац <...> нису били у **љубави**“.

5. Закључак

Све што је изложено у раду упућује на следеће закључке:

5.1. Истраживање формализованих лексикографских поступака у обради лексике, какве налазимо у тезаурусним речницима српског језика, показује се важним чиниоцем у анализи и дефинисању граматичке структуре речи.

5.2. У оквиру овог истраживања, уз помоћ метајезичких израза са компонентом **обично** који су присутни у Речнику САНУ могу се оцртати елементи типичног граматичког контекста речи као једног од облика међузависности између семантичке структуре и граматичке парадигме у језику.

5.3. У систему лингвистичких испитивања српског језика, овакав приступ анализираној теми има бројне импликације, почев од граматичких, семантичких и синтаксичких, преко лексиколошких, па све до културолошких, когнитивних и прагматичких.

ЛИТЕРАТУРА

- Гортан-Премк Д.* О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику // Наш језик. XXIV / 3. — Београд, 1980. — С. 107–114.
- Пунер П.* Оглед српске морфосинтаксе (у поређењу са македонском). — Сеул: Ханкук универзитет за стране студије, 1997. — 284 с.
- Речник САНУ: Речник српскохрватског књижевног и народног језика: књ. I–XVIII. Слова: А — О. — Београд: САНУ; Ин-т за српски језик, 1959–2010.
- Стевановић М.* Савремени српскохрватски језик II (синтакса). — Београд: Научна књига, 1974. — 340 с.
- Apresjan J.* Systematic Lexicography. — Oxford: Oxford University Press, 2000. — 201 p.
- Wierzbicka A.* The Semantics of Grammar. — Amsterdam: John Benjamins, 1988. — 352 p.

TYPICAL GRAMMATICAL CONTEXT OF A WORD AND ITS TREATMENT
IN LEXICOGRAPHY (BASED ON SERBIAN-CROATIAN DICTIONARY)

N. B. Ivanovich

The article presents a notion of a typical grammatical context of a word as an important form of grammatical usage of words in the Serbian language. Linguistic description of the issue under study is accomplished through identifying its context-based grammatical usage as a method of processing words of a big explanatory dictionary of the Serbian-Croatian language. A number of words whose typical context is defined by metalinguistic expressions with a component 'usually' were singled out from the dictionary. Then there were given morphological, pragmatic, and syntactic types of grammatical information. Examples are given to illustrate lexicographic processing of a typical morphological context of a word in a dictionary entry.

Key words: explanatory dictionary, lexicographic metalanguage, grammatical categories, semantico-pragmatic analysis, context-based grammatical use of words.

© 2011

Ю. А. Ненашева

К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНОГО
ФОНЕТИЧЕСКОГО АЛФАВИТА (РА) ПРИ СОЗДАНИИ
ПРОИЗНОСИТЕЛЬНЫХ СЛОВАРЕЙ

Произносительные словари становятся всё более востребованными по мере возрастания социального взаимодействия, которое требует эффективности понимания друг друга участниками процесса коммуникации. Проблема произносительного стандарта может, в определенной степени, быть решена использованием международной системы фонетиче-

Ненашева Юлия Александровна — кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка Магнитогорского государственного университета. E-mail: jnena@rambler.ru